

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

UCRAINA MAGNA

Volumen I

**Українська політична еміграція у XX столітті:
досвід культурно-спільнотного себепредставлення
і самоутвердження в Західному світі**

До 130-річчя від дня народження Ольгерда Бочковського

Київ – 2016

УДК: 930.2:304.44:[-054.72(4=161.2)]”19”

ББК

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(Протокол № 4 від 21 квітня 2016 року)*

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Валентина Піскун (голова); д. іст. н. Георгій Папакін;
к. іст. н. Олександр Маврін; д. іст. н., проф. Надія Миронець; д. і. н.,
проф., Алла Атаманенко; д. іст. н. Ігор Гирич; д. іст. н. Ярослав Федорук;
д. іст. н. Вячеслав Корнієнко; д. іст. н. Георгій Мамулія (м. Париж, Франція); д-р. Богдан Зілинський (м. Прага, Чехія); д-р,
проф. Рафал Ковальчик (м. Лодзь, Польща); к. іст. н. Юлія Горбач;
к. іст. н. Ірина Каневська; к. іст. н. Валентин Кавунник; к. іст. н.
Дмитро Гордієнко (відповідальний секретар).

Ucraina magna. – К., 2016. –

ISBN 978-966-02-7903-2

Vol. I: Українська політична еміграція у XX столітті: досвід культурно-спільнотного себепредставлення і самоутвердження в Західному світі. До 130-річчя від дня народження Ольгерда Бочковського / За заг. ред. В. Піскун; упоряд. Д. Гордієнко та І. Каневська. – К., 2016. – 448 с.

ISBN 978-966-02-7904-9

Збірка наукових праць присвячена широкому колу питань історії української еміграції XX ст. Тематично збірка складається з двох блоків праць. У першому опубліковані праці, присвячені життю і творчості видатного українського громадського діяча і науковця Ольгерда Бочковського, та републіковано деякі наукові праці вченого. У другому блоці представлено дослідження, що стосуються наукового, культурного, політичного та громадського життя української еміграції XX ст. Низка статей має і джерелознавче значення.

Видання призначене для науковців, студентів та всіх, хто цікавиться українською історією та культурою.

Упорядники

Дмитро Гордієнко та Ірина Каневська

УДК: 930.2:304.44:[-054.72(4=161.2)]”19”

ББК

ISBN 978-966-02-7903-2 (серія)

ISBN 978-966-02-7904-9 (вип. I)

© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2016

© В. М. Піскун, 2016

© Д. С. Гордієнко, 2016

© І. О. Каневська, 2016

© Автори статей

ЕВАКУАЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ГЕНЕРАЛА П. ВРАНГЕЛЯ З КРИМУ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Важливою сторінкою історії України першої половини ХХ ст. є міжвоєнна українська політична еміграція, яка виникла внаслідок поразки Української революції 1917–1921 рр. Вивчення цього суспільно-політичного явища є актуальним з кількох причин. По-перше, українська еміграція сповідувала альтернативні радянській форми державного і суспільного устрою, по-друге, багато аспектів з історії еміграції залишилося поза увагою дослідників. Серед них – процес виходу на еміграцію у південному напрямку. Він здійснювався трьома хвилями (1918–1920 рр.) та двома потоками – суходолом через румунський кордон і морем з чорноморських портів до Туреччини, балканських країн, середземноморських островів та північної Африки. Проте, якщо хвилі еміграції до Румунії вже знайшли своє висвітлення¹, то третя і наймасовіша хвиля еміграції у складі армії П. Врангеля восени 1920 р. з Криму розглядалася переважно як російська. Про наявність українців у її складі лише згадувалося, проте не конкретизувалося². Саме тому автор ставить собі за мету окреслити український контекст цієї проблеми напередодні та під час евакуації російської армії з Криму до Константинополя.

Навесні 1920 р. уряд барона Петра Врангеля, плануючи довготривале перебування в Криму, здійснив низку реформ. Організаційно змінені Збройні Сили Півдня Росії були перейменовані на Російську армію (*“Русская армия”* – РА). Наріжним каменем внутрішньої політики П. Врангеля стала аграрна реформа. Її головною метою було розширення соціальної бази Білого руху, створення міцних селянських господарств. Для цього уряд погодився на легалізацію самовільного захоплення землі, чим дещо нівелював негативне ставлення селянства до білих.

¹ В. Н. Власенко, *Формирование украинской политической эмиграции в Румынии в межвоенный период (первая волна)*, Русин, 1 (2014) 105–121; В. Н. Власенко, *Вторая волна межвоенной украинской политической эмиграции в Румынии (зима–весна 1920 г.)*, Русин, 2 (2014) 270–284; В. Н. Власенко, *Третья волна межвоенной украинской политической эмиграции в Румынии*, Русин, 4 (2014) 99–114.

² В. П. Трощинський, *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище*, К., 1994, с. 14, 17; В. Д. Козлитин, *Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945 гг.)*, Х., 1996, с. 35–36.

Розрекламована аграрна реформа вплинула і на зовнішнє сприйняття уряду П. Врангеля. Виходячи з реалій тогочасної військово-політичної ситуації, він намагався вирішити низку зовнішньополітичних проблем. По-перше, барон спробував відновити довіру та матеріальну підтримку Англії і Франції після поразки армії А. Денікіна, заручитися підтримкою інших країн у боротьбі проти більшовиків й одночасно вирішити справу евакуації армії та цивільних осіб на випадок поразки. З цією метою наприкінці квітня 1920 р. у Константинополі при союзному командуванні було відкрито представництво Збройних Сил Півдня Росії (Російської армії), яке виконувало зовнішньополітичні функції й опікувалося біженцями в Туреччині та балканських країнах. Військово-морську місію очолив генерал Олександр Лукомський, дипломатичну – Анатолій Нератов³.

По-друге, П. Врангель відмовився від категоричного лозунгу “*единая, великая и неделимая Россия*” свого попередника. Шукаючи нові форми устрою майбутньої Росії, 22 липня (4 серпня) 1920 р. він уклав договір з представниками Донського, Кубанського, Терського й Астраханського козачих урядів про спільну боротьбу проти більшовиків. Договором визнавалася незалежність козацьких утворень у внутрішньому устрої й управлінні⁴. Барон також намагався залучити до боротьби з більшовиками і “*зелених*”.

По-третє, П. Врангель не міг оминати багатоаспектне українське питання, оскільки від його вирішення тією чи іншою мірою залежала і справа повалення радянської влади та відновлення Росії у формі унітарної або федеративної держави. З тактичних міркувань співпраця з Урядом УНР давала йому певні переваги – могла забезпечити лівий фланг РА після її можливого виходу на Правобережжя та налагодити співпрацю з українськими повстанськими загонами, що діяли на Лівобережжі.

Крім того, барон не міг не враховувати й етнічний склад своєї армії, оскільки відчутною була питома вага мобілізованих в Україні вояків. Як згадував член першої військової місії УНР до Криму полков-

³ В. Д. Козлитин, *Op. cit.*, 29.

⁴ Текст договору та додатки до нього подані у спогадах колишнього члена Кубанської Ради, міністра торгівлі і промисловості, прем'єр-міністра Уряду Кубанської Народної Республіки, в. о. Кубанського військового отамана Василя Іваниса. Див.: Василь Іванис, *Стежками життя (спогади)*, кн. 4: *Капітуляція. Сидіння в Криму. Перші кроки вигнання*, Новий Ульм, 1961, с. 151–153.

В. Власенко, Евакуація російської армії...

ник Іван Цапко, 14 травня 1920 р. у Севастополі під час зустрічі делегації з П. Врангелем головнокомандувач РА зазначив, що *“в Криму, в складі Добровольчої Армії є до 80% військовиків родом з України та Кубані й він має замір, на майбутнє, при сприятливих обставинах, з українців зформувати один корпус або принаймні кадри корпусу”*⁵. Один з українських військових (криптонім: Н. М.), який відвідав Крим восени 1920 р., на сторінках віденської *“Воли”* зазначав, що у складі армії Врангеля *“серед солдат 70–80% українського елементу, багато Українців і серед старшин”*⁶. За даними дипломатичних представництв УНР у Болгарії та Румунії, Генерального штабу Армії УНР, питома вага українців у складі РА коливалася від 50%⁷ до 70%⁸. Голова військової делегації УНР до Криму у серпні–вересні 1920 р. полковник Іван Литвиненко уточнив ці дані. Він стверджував, що армія Врангеля складалася на 30% з переконаних українців та на 50% з мешканців України, які усвідомлювали відсутність соціальної основи російського уряду в Криму і тому розмірковували про перехід до Армії УНР⁹. Це підтверджується і працями російських дослідників¹⁰.

В аналітичній записці секретаря Українського посольства в Болгарії зазначалося, що велику частину РА складали українці, які *“попали в армію Денікіна проти своєї волі по розгromі української армії, це ті, що були взяті в полон, або залишилися хворими в різних місцевостях, якими опанував Денікін, і були мобілізовані ним, люди менш або більш свідомі національно і перебуваючи проти своєї волі в армії Врангеля, весь час мріяли повернутися в свою рідну армію. Більша частина українців в армії Врангеля – це студенти, учителі та взагалі представники дрібної інтелігенції, які під час європейської війни служили офіцерами, під час горожанської війни та національної боротьби жодної участі в ній не брали, сиділи в себе дома, вичікуючи більш нормального часу для продовження своїх занятій мирного часу. Всі*

⁵ І. Цапко, *Перша українська військова місія в Криму (Травень 1920 р.)*, Вісті комбатанта, 3 (1963) 25.

⁶ Н. М., *Лист з Царгороду. Врангель і Україна*, Воля, т. IV, ч. 4 (1920) 188.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3696, оп. 2, спр. 448, арк. 7.

⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, арк. 66–67; спр. 360, арк. 12; Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. Р-9145, оп. 1, д. 324, л. 160б.

⁹ ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 11зв.

¹⁰ О. Д. Гетманенко, А. А. Юшко, *Черная белая гвардия (о судьбе белогвардейцев-эмигрантов)*, Военно-исторический журнал, 11 (1989) 41.

вони були примусово мобілізовані Денікіним, але й не противилися тій мобілізації, рахуючи[сь], як елемент національно мало свідомий, що по знищенню більшовизма почнеться для них нормальне життя... Це був переважаючий елемент в армії Врангеля”¹¹.

Конкретного плану вирішення українського питання П. Врангель не мав, проте певні кроки в цьому напрямку були зроблені. Про необхідність налагодження співпраці з українською стороною у формі військового союзу йшлося у доповіді начальника штабу ЗСПР П. Махрова від 8 квітня 1920 р. З цієї ідеєю барон погодився, проте реалізувати її розпочав пізніше¹².

Зауважимо, що в уряді та найближчому оточенні П. Врангеля було чимало українців і людей, життя яких пов’язане з Україною¹³. Щодо вирішення українського питання серед них утворилося дві групи. Перша (Олександр Сахно-Устимович, Василь Кірей, а також запрошені бароном до Криму члени Українського національного комітету в Парижі Сергій Моркотун, Микола Могилянський та В. Цитович) виступала за федеративний устрій Росії, створення її автономної частини – Української Народної Громади та проти порозуміння з Урядом УНР. Друга, яку уособлювали Іван Леонтович, Іван Черниш та інші, стояла за примирення з УНР та встановлення якнайтісніших стосунків з її урядом¹⁴.

Експертом з українського питання у Врангеля був генерал В. Кірей. Саме він (разом з полковником Ярославом Ногою) наприкінці липня – на початку серпня 1920 р. в Бухаресті вів переговори з головою НДМ УНР в Румунії щодо спільних дій проти червоних. У листуванні С. Петлюри з українськими дипломатами наприкінці літа – на початку осені того ж року стверджувалося, що координація дій обох армій можлива і доцільна, політичні домовленості – передчасні¹⁵. Врангель неодноразово зустрічався з різними делегаціями, зокрема, від українських організацій Криму (генерали Чарський, Григорій Янушевський та ін.), УНР (полковники Іван Омелянович-Павленко й І. Цапко, сотник І. Анто-

¹¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, арк. 67.

¹² В. А. Крупина, *Украина в программе государственного строительства П. Врангеля*, Крым. Врангель. 1920 год, Москва, 2006, с. 163, 165.

¹³ Більш детально про це див.: В. М. Пискун, *Українці в правительстве П. Врангеля: личностное измерение*, Крым. Врангель. 1920 год, Москва, 2006, с. 151–158.

¹⁴ Н. М., *Op. cit.*, с. 188.

¹⁵ Симон Петлюра, *Статті. Листи. Документи*, т. 1, Нью-Йорк 1956, с. 269–270; Симон Петлюра, *Статті. Листи. Документи*, т. 2, Нью-Йорк, 1979, с. 367; *Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі: Документи і матеріали*, К., 1996, с. 35–37; *Листи Костя Маїєвича до Симона Петлюри (1920–1923 рр.)*, Суми, 2009, с. 29.

В. Власенко, Евакуація російської армії...

ненко, лейтенант флоту Ілюченко-Яхновський, хорунжий В. Солов'ян (перша місія), полковники Іван Литвиненко та Михайло Крат, а також Левко Чикаленко, хорунжий Каменський та ін. (друга місія)), Українського національного комітету та повстанців¹⁶.

Наприкінці серпня 1920 р. головнокомандуючому були подані два проекти щодо вирішення українського питання (полковника О. Сахно-Устимовича та генерала Якова Слащова), з якими він принципово погодився, але в цілому вони так і не були реалізовані¹⁷. 25 серпня 1920 р. Врангель оприлюднив "*Воззвание главнокомандующего к украинцам*", яке адресувалося, в першу чергу, українським повстанцям, позбавленим поставок зброї з боку Уряду УНР. Сподіваючись на підтримку українського селянства, він пішов назустріч повстанцям. Зі свого боку, керівник повстанського руху в Таврії та на півдні Катеринославщини українізований серб, доктор медицини, земський лікар Гелев намагався домовитися з керівництвом РА про координацію дій¹⁸. Повстанським загонам Катеринославського та Полтавського кошів, що діяли в тилу більшовиків, надавалися зброя, фураж, провізія, медикаменти. Так, одному із загонів було надано 15 кулеметів, 400 гвинтівок, 1 млн. набоїв¹⁹, другому – 2 гармати з упряжкою, 8 кулеметів, 1,5 тис. рушниць та 300 тис. набоїв²⁰. Крім того, формувалися спеціальні загони зі старшин-українців для допомоги повстанцям Катеринославщини та Херсонщини. За свідченням одного з цих старшин Олекси Жаботинського, у серпні 1920 р. такому загону у складі 100 чоловік на чолі з російським полковником Темниковим було надано 3 гармати, 10–12 кулеметів, близько 1 тис. рушниць та багато набоїв. Зовнішньою ознакою приналежності до загону була жовто-блакитна стрічка на рукаві²¹. За свідченням голови делегації УНР до Криму полковника

¹⁶ Дмитро Геродот, *Листи з Тарнова. І. Врангелядя і Український Народ*, Воля, т. I, ч. 4 (1921) 178–179; Олександр Лотоцький, *Сторінки минулого*, ч. 4: *В Царгороді*, S. I., 1966, с. 61; В. Сергійчук, *Український Крим*, К., 2001, с. 132–133; Василь М. Леонтович, *Зібрання творів: у 4 т.*, т. 3, К., 2005, с. 290.

¹⁷ А. Кушинський, *Кілька документів про "українське питання" у Врангеля*, Тризуб, 26 (1926) 23–27; Я. А. Слащов-Крымский, *Белый Крым. 1920 г.: Мемуары и документы*, Москва, 1990, с. 190–192.

¹⁸ Н. М., *Op. cit.*, с. 189.

¹⁹ В. А. Крупина, *Op. cit.*, с. 161.

²⁰ *ЩДАВО України*, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 63в.

²¹ *Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЩДАГО України)*, ф. 269, оп. 2, спр. 277, арк. 78зв.; В. М. Власенко, "*Не може бути українцем той, хто не самостійник*" (тема малої батьківщини в листуванні В. Филоновича із земляками), Сумський історико-архівний журнал, 16–17 (2012) 39.

І. Литвиненка, на початку вересня 1920 р. цей загін уже налічував близько 200 осіб²².

Зі зміною зовнішньополітичної ситуації у зв'язку з перемир'ям на радянсько-польському фронті в середині жовтня 1920 р. П. Врангель змушений був піти на більш радикальні кроки у вирішенні українського питання. Головнокомандуючий РА призначив своїм радником у справах України І. Леонтовича, з метою підтримки повстань у тилу Червоної армії започаткував секретаріат у справах України. У сфері освіти була проголошена рівноправність застосування української та російської мов. У Бухаресті розпочалися переговори щодо укладання військової конвенції з Урядом УНР. Українську сторону представляли Кость Мацієвич, Сергій Дельвіг та Михайло Остроградський, російську – Олександр Геруа та Станіслав Поклевський-Козелл²³. Позиція українських дипломатів ґрунтувалася на постанові Ради Народних Міністрів УНР від 27 вересня 1920 р., в якій, зокрема, зазначалося: *“З приводу нових інформацій визнати можливим скласти з генералом Врангелем військово конвенцію з політичними гарантіями, а саме: при умові визнання урядом генерала Врангеля самостійності Української Народної Республіки та її сучасного Уряду”*²⁴. А 26 жовтня (8 листопада) у Варшаві під час зустрічі голови Військової місії УНР у Польщі генерала Віктора Зелінського з представником РА Петром Махровим російський генерал заявив про готовність уряду П. Врангеля визнати незалежність УНР до часу остаточного вирішення цього питання Українськими установчими зборами²⁵.

Залежно від подій на фронті змінювалося і ставлення до української справи з боку російської еміграції та представників уряду П. Врангеля в Болгарії. Так, під час переговорів полковника Я. Ноги з К. Мацієвичем влітку 1920 р. військовий представник П. Врангеля в Болгарії пропонував Українському посольству в Софії свої послуги у справі

²² ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 63в.

²³ Про переговори у Бухаресті та позицію української сторони див.: ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 404, арк. 93а; спр. 398, арк. 43, 44, 50; ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 102, арк. 5–8; Р. Г. Симоненко, *Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II половина 1919 – березень 1921 р.)*, К., 1965, с. 263–264; В. Власенко, *Невідомі листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри 1920 р.*, Пам'ятки: археографічний щорічник, 9 (2008) 102. Текст проекту військової конвенції зберігається у фонді Канцелярії Директорії УНР. Див.: ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 28–29.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 318, арк. 252зв.–253.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 1429. Оп. 2. Спр. 28, арк. 35.

В. Власенко, Евакуація російської армії...

відправки українських вояків з Болгарії до Армії УНР. Представник російської еміграції, член ради “Общества единения русских в Болгарии”, що видавало у Софії газету “Россия”, колишній професор Університету св. Володимира в Києві, а на той час професор міжнародного права Софійського університету Петро Богаєвський часто приходив до Українського посольства та вибачався за те, що в цій газеті з’являлися критичні (“ворожі”) статті про українців, і навіть надіслав листовну обіцянку вплинути на зміну напрямку газети або вийти зі складу ради цього товариства. Коли ж армія П. Врангеля почала мати успіхи на фронті і до Криму прибув Сергій Моркотун, тоді ставлення до Українського посольства та українців з боку російської еміграції знову погіршало. Принагідно зауважимо, що подібне ставлення було і щодо поляків, яких звинувачували у тому, що з їхньої вини армія П. Врангеля не змогла протистояти тиску Червоної армії²⁶.

У жовтні – на початку листопада 1920 р. Червона армія завдала низку поразок РА, а 8–11 листопада прорвала Перекопську й Ішунську лінії оборони, які заступали вхід до Криму. 11 листопада головнокомандуючий РА видав наказ, а уряд – повідомлення про початок евакуації з Криму армії та всіх охочих. 13 листопада П. Врангель, французький верховний комісар граф де Мартель та адмірал Дюменіль підписали конвенцію, за якою головнокомандуючий РА “*передает свою армию, флот и своих сторонников под покровительство Франции, предлагая Франции в качестве платы доходы от продажи военного и гражданского флота*”²⁷. Евакуація, що тривала 13–16 листопада 1920 р., здійснювалася з 5 кримських портів: Євпаторії, Керчі, Севастополя, Феодосії та Ялти. Для цього були використані російські й іноземні військові кораблі, пасажирські пароплави, транспортні і парусні судна, криголами, підводні човни, баржі, буксири та маленькі катери загальною кількістю 126 одиниць²⁸. За даними російського ескадреного штабу у Бізерті, евакуацію здійснили 138 військових і комерцій-

²⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, арк. 65.

²⁷ Русская военная эмиграция 20–40-х годов. Документы и материалы, т. 1: Так начиналось изгнание: 1920–1922 гг., кн. 1: Исход, Москва, 1998, с. 244–245.

²⁸ Більш детально про евакуацію з Криму див.: Н. Карпов, *Крым – Галлиполи – Балканы*, Москва, 2002, с. 6–20; В. А. Авдеев, *Изгнание и возвращение. Из истории эвакуации Русской армии генерала П. Н. Врангеля в ноябре 1920 г. из Крыма и возвращения части ее на родину*, Русский исход, Санкт-Петербург, 2004, с. 245–261.

них кораблів, не рахуючи кораблів іноземних держав²⁹. Усі вони прямували до Константинополя.

У другій половині листопада 1920 р. уся ця ескадра стояла вже на рейді (у бухті) Мода в Босфорі. Згодом почали оприлюднювати дані щодо загальної кількості прибулих. Так, за даними Посольства УНР у Константинополі, із Криму до Туреччини прибуло 120 тис. осіб, з яких військових – 70 тис. осіб, серед них українців – 35 тис. осіб, у тому числі 2 тис. повстанців на чолі з отаманами Ангелом, Гелевим, Олександром Реківим, Уренюком³⁰, Чорною Хмарою (Антон Гребенник)³¹, Демидом Гулаєм³², Федорченком³³ та ін. Дипломатичні представництва УНР у Болгарії та Румунії повідомляли, що з Криму евакуювалося близько 130 тис. осіб³⁴, історики еміграції, сучасники тих подій В. Даватц і Н. Львов – 136 тис. осіб³⁵. Дані радянських військової розвідки та агентури свідчать про приблизно 139 тис. емігрантів, у тому числі до 15 тис. козаків бойових частин, 12 тис. офіцерів та 4–5 тис. солдатів регулярних частин, 10 тис. юнкерів військових училищ, 7 тис. поранених військових, більше 30 тис. офіцерів тилових частин й урядовців установ та до 60 тис. цивільних осіб, серед яких переважали члени сімей офіцерів та чиновників³⁶. За даними самого П. Врангеля, кримські порти покинуло 145693 особи (без членів екіпажів суден), у тому числі 116758 військових та 28935 цивільних осіб, французького контр-адмірала Р. Лепот'є – 146200, англійської військової влади у Константинополі – 148678 осіб (разом із членами екіпажів)³⁷. На шляху до Туреччини затонув міноносець “Живой” разом з екіпажем із 7 осіб, групою донських офіцерів і козаків та службовцями господарчої частини

²⁹ Н. Р. Гутан, *Записка о состоянии Русской эскадры*, Русская колония в Тунисе. 1920–2000: Сборник, Москва (Русский путь) 2008, с. 71.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 448, арк. 7.

³¹ Р. М. Коваль, *Базряні жнива Української революції*, К., 2005, с. 202–206, 251–252.

³² ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 263, арк. 62.

³³ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 360, арк. 32–32зв.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, арк. 66; спр. 360, арк. 18зв.; ф. 1429, оп. 2, спр. 109, арк. 30.

³⁵ В. Х. Даватц, Н. Н. Львов, *Русская армия на чужбине*, Белград, 1923, с. 7.

³⁶ С. С. Ипполитов, С. В. Карпенко, Е. И. Пивовар, *Российская эмиграция в Константинополе в начале 1920-х годов*, Отечественная история, 5 (1993) 78.

³⁷ Мирослав Йованович, *Русская эмиграция на Балканах: 1920–1940*, Москва, 2005, с. 90; К. В. Махров, *Русская колония в Тунисе 1920–2000*, Русская колония в Тунисе. 1920–2000, Москва, 2008, с. 11; Р. Лепотье, *Флот Врангеля*, Русская колония в Тунисе. 1920–2000, Москва, 2008, с. 76.

В. Власенко, Евакуація російської армії...

Чернігівського гусарського полку кількістю 250 осіб³⁸. Пізніше, у 1926 р. у Брюсселі П. Врангель назвав більшу кількість прибулих до Константинополя емігрантів – 150 тис. осіб, з яких дві третини склали військові (50 тис. солдатів із фронту, 40 тис. солдатів тилових частин, 6 тис. військових інвалідів та поранених, 3 тис. вихованців військових корпусів) й одну третину – цивільні особи (13 тис. чоловіків, 30 тис. жінок і 7 тис. дітей)³⁹.

Створене Центральним об'єднаним комітетом російських громадських організацій у травні 1920 р. у Константинополі Головне довідкове бюро (з серпня 1921 р. – Головне реєстраційне бюро) почало реєструвати нових емігрантів. Наприкінці 1920 р. картотека містила дані (з адресами) про 190 тис. осіб⁴⁰, у тому числі і біженців попередніх двох хвиль еміграції. П. Ковалевський визначив кількість емігрантів з Росії й України у Константинополі та околицях наприкінці 1920 р. у 200 тис. осіб⁴¹. В історичній літературі наводяться дані і про загальну кількість емігрантів, які пройшли через Константинополь за декілька років (з 1919 р.). Наприклад, Л. Шкаренков визначає її у більш ніж 300 тис. осіб⁴², З. Бочарова – 315 тис. осіб⁴³. При цьому слід враховувати те, що такої кількості емігрантів у Константинополі одночасно не було. Їх швидко переправляли до інших місць перебування в Туреччині, балканських країнах, до середземноморських островів та Північної Африки. У середині 1921 р. у місті перебувало 90–99 тис. осіб, наприкінці того ж року – 11–30 тис. осіб⁴⁴.

Після прибуття до Туреччини рештки РА у листопаді–грудні 1920 р. були реформовані та зведені у три корпуси. 1-й Армійський

³⁸ А. Ф. Ульянов, *О Черноморском флоте. О Русской эскадре. Крым. Константинополь. Бизерта*, Русская колония в Тунисе. 1920–2000, Москва, 2008, с. 59.

³⁹ Петр Николаевич Врангель, *Воспоминания генерала барона П. Н. Врангеля: в 2 ч., ч. 2: Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.): последняя пядь родной земли*, Москва, 1992, с. 413; Людмил Спасов, *Съюзът за завръщане на родината (1922–1923 г.)*, Исторически преглед, 11 (1983) 87; Л. Спасов, *Врангеловата армия в България 1919–1923*, София, 1999, с. 64–65.

⁴⁰ С. С. Ипполитов, С. В. Карпенко, Е. И. Пивовар, *Op. cit.*, с. 77.

⁴¹ П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия: История и культурно-просветительная работа русского зарубежья за полвека (1920–1970)*, Париж, 1971, с. 42–43.

⁴² Л. К. Шкаренков, *Агония белой эмиграции*, Москва, 1986, с. 25.

⁴³ З. С. Бочарова, *Эвакуация Русской армии из Константинопольского района в 1920-х годах*, Военно-исторический журнал, 8 (2009) 50.

⁴⁴ М. Йованович, *Обзор переселения русских беженцев на Балканы*, Русский сход, Санкт-Петербург, 2004, с. 174.

корпус генерала Олександра Кутепова кількістю 29 тис. чоловік розмістили у районі Галіполі (*Gelibolu*, нині місто і район іла Чанаккале в європейській частині Туреччини) у двох таборах. Донський корпус генерала Федора Абрамова мав у своєму складі 19–20 тис. військових. Його розмістили у чотирьох таборах у районі Чаталджи (*Çatalca*, нині район у провінції Стамбул). На початку 1921 р. звідти почали переводити людей до інших таборів. У квітні їх було 2841 чоловік. Кубанський козацький корпус генерала Михайла Фостикова кількістю 19–20 тис. осіб розмістили у таборах на острові Лемнос (*Λήμνος*) й у місті Мудрос (*Μούδρος*). Серед них були і повстанці українського загону отамана Чорна Хмара. Вони існували як окрема військова одиниця. У грудні 1920 р. частину військових, у тому числі й український повстанський загін, але без отамана, перевели в інше місце⁴⁵, проте сюди переміщували підрозділи Донського корпусу. У квітні наступного року на Лемносі перебувало 20744 особи⁴⁶. На 15 липня 1921 р. у Галіполі було 19142 особи, Чаталджи – 1378, на Лемносі – 4300, всього – 24810 осіб⁴⁷. Начальник Генштабу Армії УНР доповідав військовому міністру УНР про наявність у цих таборах вояків-українців з РА, проте кількість їх йому невідома, а також повстанців Катеринославського коша, які жили окремими групами, заробляючи на прожиття важкою фізичною працею. Відзначалося також те, що на ґрунті непорозуміння з росіянами напередодні евакуації, а особливо вже в Туреччині, у них з'явилися ознаки національного самоусвідомлення⁴⁸. Усі три табори були ліквідовані наприкінці 1922 – на початку 1923 рр. у зв'язку з виїздом біженців до країн Центральної та Південно-Східної Європи.

Для цивільних осіб і поранених військових у Константинополі були влаштовані приймальні пункти, по-перше, у лікарнях і шпиталях (Ллідіз, Малтепе, Міфара, Зеїтін-Бурну, Селиме, Гіль-Хане, Паша-Бахче), де перебувало близько 4 тис. осіб, а у квітні 1921 р. – 824 особи, по-друге, у 7 спеціальних цивільних таборах (Лан, Канробер, Бернадот, Селиме, Халкі, Тузла, Сірхеджі) та 13 гуртожитках (Нускетіє, Фламур, Галатта, Св. Софії, Дисдеріє, Шах Заде, Топрак, Махмуд, Нішанташ, Осман-Бей, Фері-Кіюй, Буюк-Дере, Терапіє), де перебувало

⁴⁵ Р. М. Коваль, *Ор. сіт.*, с. 202–206, 252–253.

⁴⁶ Л. Спасов, *Врангелювата армия...*, с. 67; М. Йованович, *Обзор...*, с. 172–173; *Русская военная эмиграция 20–40-х годов. Документы и материалы*, с. 261–262.

⁴⁷ ГАРФ, ф. Р-7440, оп. 1, д. 30, л. 6.

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1311, арк. 29–30.

В. Власенко, Евакуація російської армії...

декілька десятків тисяч людей, у квітні 1921 р. – більше 8,3 тис. осіб, по-третє, на кораблях у бухті Мода, на яких наприкінці листопада 1920 р. налічувалося близько 60 тис., а 18 грудня усі кораблі були розвантажені, а біженці переселені до інших таборів та тимчасового приймального пункту у північній частині Константинополя під назвою Бейкос (6 тис. осіб), який через декілька місяців ліквідували⁴⁹.

У доповіді начальника Генерального штабу Армії УНР військовому міністру УНР від 4 листопада 1921 р. зазначалося, що у таборах у Константинополі та на середземноморських островах перебувало до 18 тис. українців, у відповідній доповіді від 20 грудня того ж року – до 22 тис. осіб. Там же наводилися дані про кількість українців по окремих таборах: Селіме на Скутарі (попередня назва району Ускюдара, розташованого в азійській частині Стамбула) – 9 (10)⁵⁰ тис. осіб, Тузла (південно-східний (азійський) район Стамбула) – 4 (5) тис., Халкі (один з Принцевих островів у Мармуровому морі) – 1,3 (1,5) тис., Сан-Стефано (попередня назва містечка Єшілкей, нині район у західній частині Стамбула) – 7 (8) тис., Лан – 0,8 (1,1) тис., Бернадот – 0,6 (0,7) тис. осіб, а також на Кіпрі – 1 (1,2) тис., Корсиці – 0,9 (1) тис., у Піреї – 50 (100) осіб та в Олександрії (Єгипет) – 200 (250) осіб⁵¹. При порівнянні загальної кількості українців (18–22 тис.) та їхньої кількості по таборах (24,85–28,85 тис.) різниця складає приблизно 7 тис. осіб. Імовірно, у документі замість сотень осіб в одному з таборів, на нашу думку, у Сан-Стефано (700), помилково було зазначено тисячі (7000).

Велика кількість новоприбулих до Константинополя українських біженців зверталася за моральною підтримкою та матеріальною допомогою до Посольства УНР у Туреччині. За даними поручника флоту РА Олексієва, навесні 1921 р. до Українського посольства в Константинополі за допомогою звернулося 7 тис. українських військових із армії Врангеля⁵². Переважна більшість з них виявила бажання переїхати до Польщі, де перебувала інтернована Армія УНР, з якою вони сподівалися повернутися до України. Посольство реєструвало їх, вида-

⁴⁹ М. Йованович, *Обзор...*, с. 173.

⁵⁰ У дужках вказані дані з доповіді від 20 грудня 1921 р.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 476, арк. 234зв.; ф. 1078, оп. 2, спр. 210, арк. 4зв.; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1311, арк. 29–30. Зауважимо, що у доповіді начальника Генштабу військовому міністру УНР від 18 жовтня 1921 р. зазначалося, що у цьому регіоні перебувало 18 тис. українців. ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 827, арк. 115.

⁵² ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 48зв.

вало українські паспорти (за плату). Проте через брак коштів допомога Посольства цим і обмежилася. На думку голови Української громади в Туреччині Миколи Забелло, Посольство не спромоглося добитися визнання українських паспортів окупаційною владою країн Антанти в Туреччині, представниками Ліги Націй та американськими благодійними організаціями. Тому чимало тих, хто бажав виїхати з Туреччини за тільки-но отриманим українським паспортом, змушені були знову міняти його на російський, що давало їм можливість виїхати з країни та користуватися допомогою міжнародних і всеросійських громадських та благодійних організацій⁵³.

Відносно великою серед емігрантів була кількість українських військових. За повідомленнями секретаря Українського посольства в Туреччині В. Приходька, у грудні 1921 р. лише у Константинополі їх було більше 10 тис. осіб. Саме тоді склалися сприятливі умови для їх об'єднання та транспортування в Україну. У зв'язку з Другим зимовим походом Армії УНР французьке військове командування у Туреччині виявило інтерес до “українського питання”. Французький комісар Палле дав зрозуміти українському послу в Туреччині, що при відповідній роботі Франція могла б надати спочатку зброю та амуніцію на 10 тис. військових, а при успішних діях Армії УНР розмір допомоги збільшився б. Виявилася нагальна потреба у військовому представнику УНР в Туреччині⁵⁴.

Українське посольство в Константинополі неодноразово зверталось до МЗС УНР з пропозиціями щодо вирішення проблеми українських біженців взагалі та військових зокрема. У грудні 1921 р. посол Ян Токаржевський-Карашевич пропонував, по-перше, створити військову місію щонайменше з 2 осіб у ранзі полковника або генерала, яка б займалася реєстрацією та об'єднанням у групи (частини) українських військових, по-друге, надіслати місію Українського товариства Червоного Хреста у складі 3 осіб – лікаря, секретаря та сестри-жалібниці, які б на кошти Уряду УНР відкрили у Константинополі амбулаторію першої санітарної допомоги та налагодили зв'язок з місцевими благодійними і лікувальними інституціями, по-третє, відкрити подібні місії у Королівстві сербів, хорватів і словенців, по-четверте, добитися дозволу на рееміграцію до Чехії 100 цивільних осіб та 100 студентів для

⁵³ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 258, арк. 46зв.–47зв.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 827, арк. 106зв.

В. Власенко, Евакуація російської армії...

навчання у чеських вишах, по-п'яте, домовитися з румунською та польською владою про транспортування до Польщі 2 тис. цивільних біженців, по-шосте, звернутися до французького уряду з пропозицією перебрати на себе утримання українських військових, яких би українські дипломатичні інституції та благодійні організації відокремили від росіян та згрупували⁵⁵. Проте через брак коштів та зволікання з вирішенням проблеми більшість українських цивільних біженців і військових опинилася в інших країнах без участі й опіки Уряду УНР.

Восени 1920 р. у Константинополі відкрилася філія Українського національного комітету. До її складу входили О. Адасієвич (голова), Б. Даньківський (секретар), О. Лупаков, В. Родзянко та інші. У листі дипломатичного агента Посольства УНР в Болгарії Василя Драгомирецького до голови НДМ УНР у Румунії К. Мацієвича зазначалося, що *“гроші комітет має, однак заповоги ніякої не видає, а займається тільки виключно пропагандою. Між іншим їх робота скерована на те, щоби перешкоджати в діяльності існуючим представникам УНР за кордоном. По словам Сахно-Устїмовича шкоди комітет робить багато, але жадної поважнішої роботи немає і не може бути”*⁵⁶.

Наприкінці 1920 р. у Константинополі відбулася зустріч керівників філії УНК з П. Врангелем, під час якої вони висловили цілковиту підтримку генералу, за що й одержали 10 тис. франків для допомоги біженцям з України (незалежно від віросповідання та національності). Це дало їм можливість сподіватися на отримання коштів і від Ліги Націй, окупаційної влади у Туреччині та американських благодійних організацій. Особливу увагу УНК звертав на українських повстанців, які перебували у константинопольському районі, пропонуючи їм написати заяви про бажання підпорядкуватися Комітету й отримати допомогу в організації боротьби з більшовиками. УНЦ зі свого боку обіцяв їм *“утримання і платню”*. Це робилося з метою, з одного боку, відзвітувати перед французькою окупаційною владою, з другого боку, показати довіру Комітету не тільки з боку політичних партій (так званий *“блок партій”*), але і широких верств населення в особі повстанців⁵⁷.

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 30, арк. 2зв.–3.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 360, арк. 20.

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 360, арк. 7зв., 14–14зв. Отримання УНЦ фінансової допомоги від Врангеля підтверджується й іншими джерелами. Про це йшлося під час зустрічі В. Драгомирецького з начальником штабу Донського корпусу в Болгарії генералом С. Бордінім. Див.: ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, арк. 102.

УНК створював товариства допомоги біженцям, робітничі бригади (артілі), для чого реєстрував українських біженців. Проте записалося всього близько 800 чоловік. Більш свідомі українці, за свідченням Українського посольства в Константинополі, вороже поставилися до діяльності УНК, оскільки вважали, що списки зареєстрованих будуть використані комітетом для аргументації позиції федерації з Росією⁵⁸.

Опинившись у Туреччині, частини РА були фактично інтерновані. Військові та цивільні особи отримали статус біженців й утримувалися урядом Франції. Щомісяця на їх підтримку витрачалося 40 млн. франків⁵⁹. Уряд Франції не був зацікавлений у продовженні фінансової допомоги і тому суттєво її скорочував. Через це, а також суспільно-політичну ситуацію в Туреччині на рубежі 1920–1921 рр. у зв'язку з посиленням ролі Мустафи Кемаля, якого підтримувала радянська Росія, розпочалося так зване “розвантаження” Константинополя.

Отже, напередодні евакуації “Русской арміи” із Криму перед урядом Врангеля стояла низка внутрішньо- і зовнішньополітичних проблем, які тією чи іншою мірою стосувалися так званого “українського питання”. Цей комплекс проблем так і не був вирішений. Восени 1920 р. з півострова до Константинополя евакуювалося близько 150 тис. осіб. З-поміж них більше половини складали уродженці або жителі України. Питання національного самовизначення (ідентифікації) постане перед ними вже в еміграції. Тому перспективними, на наш погляд, є дослідження про рееміграцію українців з Константинополя до країн Південно-Східної Європи, Північної Африки, середземноморських островів та питання національної ідентичності емігрантів у новому суспільно-політичному, економічному, мовному, релігійному та культурному середовищі.

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 109, арк. 268.

⁵⁹ Л. Спасов, *Врангелювата армія...*, с. 69; З. С. Бочарова, *Op. cit.*, с. 50.